

19. Yüzyılda ölün İncisi Gadames'ten Trablus Limanına Uzanan Uluslararası Fildişi Ticareti

Emine Şahin*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da bulunan topraklarından olan Trablusgarp vilayeti, 20. yüzyıla kadar imparatorluğun ayrılmaz bir parçasıydı. Nitekim Trablusgarp, Osmanlı'nın Afrika'yla ticari ve siyasi bağlantısını sağlayan önemli bir merkezdi. Garp Ocakları olarak adlandırılan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp vilayetleri belirgin sınırlar olmadan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yönetilmişti. 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle birlikte Garp Ocaklarında bir dağılıma söz konusu olmuş ve Babıali bölgedeki Fransız nüfuzunun önüne geçebilmek için bir dizi önlem almaya başlamıştı. Ancak 1881'de Fransa Tunus'u da işgal ederek bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiş ve Afrika'daki hinterlandını genişletmişti. Tunus ve Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle Garp Ocaklarında Trablusgarp, Osmanlı'nın elinde kalan tek vilayet olmuştu¹.

19. yüzyıl boyunca Trablusgarp Fransa ve İngiltere'nin nüfuz mücadelesine sahne olmuştu. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ise bölgede İtalya tehdidi baş göstermiş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'ya yakınlaştırmış ve Akdeniz'de ortak çıkarlar etrafında yeni stratejiler benimsemesine neden olmuştu. Fransa'nın Trablusgarp ve Sahra'yla ilgilenmesinin bir diğer sebebi ise 1830'da işgal ettiği Cezayir'in güney sınırlarının Sahra'ya dayanması ve buralardaki kabilelerin güvenliği tehdit etmesiydi. Nitekim Fransa Cezayir'deki asayişin sağlanması için sınırlarındaki karışıklıkların son bulması gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden Cezayir'in güney sınırının tam tespit edilmesini ve kontrolünün sağlanmasını amaçlamaktaydı².

* Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Düzce / TÜRKİYE, eminesahin@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0002-8201-0776

1 Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 12.

2 Çaycı, *age.*, s. 17.

Uluslararası ticaretin önemli noktalarından biri olan Trablusgarp'ta Batılı devletlerin nüfuz mücadelesi 19. yüzyılın son çeyreğinde artış göstermişti. Özellikle İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgal edip Sudan'ı da ele geçirme çabalarıyla Fransa'nın Afrika'daki çıkarlarını tehdit etmesi bölgedeki gerilimi arttırmıştı. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun 93 Harbi yenilgisi sonrası yaşadığı toprak kayıpları ve mali bunalım Avrupalı devletlerin ülkeye mali olarak doğrudan müdahalesini getirmişti. Nitekim Muharrem Kararnamesi ve Osmanlı'nın borçlarının ödenmesine karşılık alacaklılar adına çalışan Düyûn-ı Umûmiye yönetiminin faaliyetleri neticesinde Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları verildi. Bu dönemden sonra Osmanlı ekonomisine Batılı sermaye şirketlerinin ve Avrupa bankerlerinin doğrudan müdahalesi gerçekleşmiş ve uluslararası ticaret denetim altına alınmıştı. Sonuçta Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarında sömürgecilik politikalarıyla uyumlu olarak özellikle mali anlamda Avrupalı devletlerin çekişme sahası oldu³.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'daki topraklarından olan Trablusgarp vilayetindeki uluslararası ticarete İngiliz-Fransız mücadelesi yaşandı. Osmanlı, Tanzimat döneminden itibaren yabancı devletlerin Trablusgarp'a karşı gösterdikleri ilginin farkına vararak burada merkezi otoriteyi yeniden kurmak için harekete geçmiş ve vilayeti merkezi idareye doğrudan bağlanan valiler tarafından yönetmişti. Bu yolla imparatorluk, Kuzey Afrika'da stratejik bir konumda yer alan Trablusgarp'ın imparatorluktan kopmasının önüne geçmeyi amaçlamıştı⁴.

Trablusgarp vilayeti, İngiltere ve Fransa'nın Afrika'daki uluslararası ticaretinin kavşak noktalarından bir tanesi olarak kabul edilmekteydi. Afrika'dan ihraç edilen ürünler, 19. yüzyıl boyunca vilayetin en önemli ticaret merkezi olan ve Akdeniz'e kıyısı bulunan Trablus limanından gemilerle Avrupa'ya sevk edilmekteydi. Batı ve Doğu Afrika'dan ihraç edilen fildişi, devekuşu tüyü ve yumurtası ve çeşitli hayvan derileri gibi değerli ürünler Sahra üzerinden özellikle Kano-Zinder-Agades-Gat-Gadames-Trablus kervan yolu kullanılarak Trablus limanına getirilmekte ve buradan İngiltere'ye ve

3 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul 2002, s. 364-365; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 132-133.

4 Ahmet Kavas, "Avrupalıların Garp Ocakları'nın Osmanlı Devleti'nden Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1114.

Fransa'ya sevk edilmekteydi. Trablus'un Nijerya'dan ve Sudan'dan eşya getiren kervanlar için bir ihracat noktası olarak kullanılması, dünya pazarlarıyla entegrasyonu açısından oldukça önemliydi. Bu yüzden Trablus'ta pek çok tüccarın ofisleri ve acenteleri bulunmakta ve bu acenteler aracılığıyla ihraç malları Avrupa ve Ortadoğu'ya gönderilmekteydi⁵.

19. yüzyıl boyunca Trablusgarp vilayetinde Afrika'dan Trablus limanına uzanan kervanların en önemli durak noktalarından bir tanesini Gadames oluşturmaktaydı. Bu dönemde Trans-Sahra kervan ticareti için Sudan'dan ürünlerin temin edilmesinde ve Trablus'a gönderilmesinde Yahudi, Arap ve Berberi Gadamesli tüccarlar önemli bir rol oynamışlardı⁶. Gadames'in Kuzey Afrika'daki uluslararası ticarete önemli bir merkez olması Fransızların dikkatini çekmiş ve bu yüzden bölge üzerinde hakimiyet kurmak için Osmanlı ile bir mücadele içerisine girmişlerdi. Bu çalışmada 19. yüzyılda Trablusgarp'ta Fransızların hakimiyet kurabilmek için giriştikleri mücadele ve bu bağlamda 1894 yılında Gadames kaymakamıyla Fransız yetkililerin yaşadığı sorunları ele almaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada 19. yüzyılda fildişi ticaretinden yola çıkılarak Trablusgarp vilayetinde Osmanlı-Fransız mücadelesinin bir örneği verilmektedir.

1. Çölün İncisi Gadames'in Trans-Sahra Uluslararası Ticaretteki Yeri

Trablusgarp vilayetinin Cebel-i Garbi sancağına bağlı bir kaza olan ve 19. yüzyılın sonlarında yaklaşık 7000 nüfusa sahip olan Gadames kazası Sahra çölünün kuzey sınırında yer almaktaydı. Gadames şehri ise Trablus limanına 497 mil ve yaklaşık 20 günlük bir mesafede bulunan ve yüksek surlarla çevrili olup eski bir nehir yatağı üzerinde kurulmuş olan tarihi bir bölgeydi. Şehrin yapısı dışarıdan gelecek bir tehlikeye karşı savunmada kalabilecek bir şekilde planlanarak evler birbirine yakın ve sokaklar dar bir şekilde inşa edilmişti. Halkın çoğunluğunu Berberiler oluşturmaktaydı. Kaşifler ve tarihçiler tarafından Gadames şehri, Libya'daki en eski ticaret merkezlerinden biri olarak tanımlanmış, Arkeologlar tarafından ise vahalarda tarih öncesinden Romalılara ve İslam medeniyetine kadar uzanan dönemlerin ve uygarlıkların izleri bulunmuştu. 19. yüzyıla gelindiğinde Gadames, Afrika'da önemli bir ticari statüye sahip merkezlerden biri olarak kabul edilmekteydi⁷.

5 Benjamin Chatterton, *The Decline of the Kano-Tripoli Caravan Trade Pre-Colonial Structures, Colonial Impact, Environment and Revolt*, yy, ty, s. 4-5; Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 82-83.

6 Özdağ, *age.*, s. 100.

7 Amal M. Altaieb, *The Social and Economic History of Slavery in Libya (1800-1950)*, Manchester

19. yüzyıl boyunca Alexander Laing, Gerhard Rohlfs, Henry Barth ve Muhammed el-Haşhaşi gibi gezginler Gadames şehrine giderek burası hakkında önemli bilgiler vermişlerdi. Bu seyyahlar, şehrin iklim ve bitki örtüsü nedeniyle tarıma elverişli olmamasından dolayı halkın büyük çoğunluğunun geçimini ticaretle sağladığını belirtmişlerdi. Laing, 1825 yılında Gadames'i ziyaret ederek buradaki tüccarların kullandığı modern muhasebe tekniklerinden bahsetmişti. Kullandıkları modern teknikler sayesinde tüccarların toplam mal maliyetini ve vergi ödemelerini hesapladıklarını, ticaretlerinin faiz oranlarını ve kar tahminlerini kolaylıkla yapabildiklerini gözlemlediğini zikretmişti. Laing, Gadamesli tüccarların satış fişleri ve faturalarının kayıtlarını tuttuklarını ve kullandıkları teknikler itibariyle oldukça ileri derecede bir ticaret ağı oluşturduklarını vurgulamıştı. 1865 yılında Gadames'e giden bir diğer seyyah Rohlfs ise şehrin ticari ağlarının Trablus ve Tunus'tan güneyde Timbuktu'ya kadar uzandığını ve bu yüzden buradaki tüccarların Akdeniz ile Sahraaltı Afrika arasındaki ticaretin baş araçları haline geldiğini belirtmişti. Tunuslu seyyah Haşhaşi ise Sudan'a doğru yaptığı uzunca bir çöl seyahatinde Gadames halkının çocuklarının küçük yaştan itibaren ticaret ve pazarlama becerilerini öğrenmeye başladıklarını, bir çocuğun Kuran öğrendikten sonra tüccarlık eğitimi alabilmesi için çırak olarak Tunus'a gönderildiğini zikretmişti⁸.

Gadames, 19. yüzyıl boyunca Afrika'da özellikle Trablus ile Kano arasındaki önemli ticaret merkezi olmayı başarmıştı. Kano-Zinder-Agades-Gat ve Gadames kervan yolu bu dönemde en işlek ticaret yolu olarak kullanılmıştı. Sudan'dan getirilen değerli eşyalar ve mallar Gadames'te tüccarlar tarafından satın alınarak Trablus limanına aktarılmıştı. Trablus'ta bulunan ve uluslararası ticaretle uğraşan büyük tüccarların Gadames'te bir temsilcileri olmuş ve bu temsilciler Avrupa'ya ihraç edilecek malları Afrika'dan tedarik etme noktasında arabulucu bir konumda yer almışlardı. Büyük ticarethaneler kuran en ünlü Gadamesli ailelerden bazıları el-Sani, el-Man, Harun, Hayba, Hiyda, Bamtida ve el-Katli aileleriydi. Nitekim 19. yüzyılda Gadames genel olarak "tüm sermayesini ticari girişime yatıran zengin tüccarların ikametgahı" olarak bilinmekteydi⁹.

Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 2015, s. 66-67; Özdağ, *age.*, s. 61-63.

⁸ Altaieb, *age.*, s. 67.

⁹ A. Adu Boahen, "The Caravan Trade in the Nineteenth Century", *Journal of African History* C III, S. 2, 1962, s. 354; Altaieb, *age.*, s. 68-70.

Gadames üzerinden Afrika'dan ve özellikle Sudan'dan temin edilen mallar muhtelif tüccarların organize ettiği kervanlar aracılığıyla Trablus limanına sevk edilirdi. Kervanın başında genelde bir kervancıbaşı bulunmaktaydı ve bu tüccar Müslümanlar arasından seçilmekteydi. Ayrıca kervanda Trablus'taki Yahudi tüccarların Gat ve Gadames'teki şubelerinin temsilcileri olan tüccarlar da bulunabilmekteydi. Kervanlar aracılığıyla Afrika'dan Gadames'e getirilen ve buradan Trablus limanına sevk edilip oradan da Avrupa'ya gönderilen mallar arasında fildişi, devekuşu tüyü ve yumurtası, gergedan boynuzu, balmumu, sakız, toz altın ve deri eşyalar bulunmaktaydı¹⁰. Ayrıca Gadames üzerinden Afrika'ya ithal edilen bazı ürünler de bulunmaktaydı. Batı Sudan'daki Kano'ya gönderilen mallar arasında patiska, beyaz kâğıt, çeşitli dokuma ürünleri ve sağlık için ilaç yer almaktaydı¹¹.

Gadames'ten Trablus'a sevk edilen ticaret ürünlerinin başında fildişi bulunmaktaydı ve bu ticaret çoğunlukla yerli tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Sudan'dan gelen fildişi ürünleri Trablus limanı üzerinden ihraç edilmekteydi. Bu fildişlerinin en büyüklerinin Osmanlı'ya gönderildiği bilinmekle birlikte geri kalan malların çoğunlukla İngiltere'ye ve Fransa'ya ihraç edildiği anlaşılmaktadır¹². 19. yüzyılda Londra'ya gönderilen fildişlerinin ihracat değerleri için Trablus ve Malta'dan İngiltere'ye yapılan ticaret kayıtlarına bakılmaktadır. İngiliz konsolosluğunun tahminlerine göre 1860'larda Trablus'tan yapılan fildişi ticareti oldukça gelişmişti. 1877'de bu ticaretin tahmini 64.000 pounda ulaştığı düşünülmektedir. 1880'lerde ise 30.000 poundun altına düştüğü İngiliz konsolosluk raporlarından tespit edilmektedir. 1891 yılında 46 bin ton fildişinin Trablus limanından ihraç edildiği bildirilmektedir. İngiliz temsilciler 1894'ten sonra fildişi ticaretinin keskin bir şekilde düşüşe geçtiğini ve bundan sonra bir daha yükselmediğini iddia etmektedir. Trablus limanı üzerinden yapılan fildişi ticaretinin azalmasının sebebi olarak Avrupalı devletlerin Batı Afrika'yı istila etmeleriyle ticareti kendi tekellerine almaları gösterilebilir. Nitekim 20. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Fransa Afrika'nın içlerine doğru

10 Anthony J. Cachia, *Libya Under the Second Ottoman Ottoman Occupation: (1835-1911)*, Daru'l-Fercani, Tripoli 1975, s. 135-137; Boahen, agm., s. 357.

11 Özdağ, *age.*, s. 101-102.

12 Trablus valisi Ahmed Rasim'in Mabeyne göndermiş olduğu bir evrakta "en büyüklerinden ve 48 kiyye ağırlığındaki iki adet fildişi" nin Trablus vapuruyla doğrudan padişaha ulaştırılacağını haber vermişti. BOA.Y.MTV. 74/65, 2 Şubat 1893. Sudan'dan gelen fildişlerinin Zanzibar ve güneybatı bölgelerinden gelen ürünler kadar nitelikli olmadığı bilinmekteydi. Özdağ, *age.*, s. 168.

nüfuz ettikleri için Afrika'dan direkt fildişi temin edebilmişlerdi ve bu yüzden Trablus üzerinden gerçekleşen fildişi ticaretinde bir düşüş meydana gelmişti¹³.

2. Gadames'te Osmanlı-Fransız Mücadelesi ve 1894 Fildişi Ticareti Meselesi

Trablusgarp vilayetinde uluslararası ticaretin odak noktalarından biri olan Gadames'teki potansiyelin farkında olan Fransızlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gadameslilerle irtibat halinde olmaya çalışmıştı. Bunun için de ticaret kervanlarının geçtiği bölgede etkin olan Berberi kavimlerinden Tuareglerle irtibata geçmişlerdi. Tuaregler, Sahra'nın yerli ahali olup Gadames ve çevresinde Kuzey Tuaregleri olarak bilinen Azgerler ve Hoggarlar yaşamaktaydı. Tuaregler, geçimlerini çölden geçen kervanların emniyetini sağlayarak temin etmekteydiler ve karşılığında belirli miktarda haraç almaktaydılar. Tuaregler ile Gadamesliler arasında ticari faaliyetlerden dolayı bir yakınlık söz konusuydu ve bölgedeki asayişin sağlanması noktasında karşılıklı anlaşmaya dayalı bir hukukları vardı. Fransa, Gadames'te bulunan Azgerlerle 1860'lı yıllarda görüşmeye başlamış ve ikili görüşmeler neticesinde Fransızlarla Tuaregler 1862 yılında Gadames anlaşmasını imzalamışlardı. Bu anlaşmaya göre Fransa ve Tuaregler tarafından karşılıklı dostluk ve yardımlaşma sözü verilmiş ve serbest ticaret yapılabilmesi için adım atılmıştı. Yapılan anlaşmayla Tuareglerin Cezayir pazarlarında harç ödmeden bazı malları satabilme izni verilmişti. Karşılığında Azgerler, Fransız veya Cezayirli tüccarların Sudan'a kadar gidip yapacakları ticaretin güvenliğini sağlayacaklardı. Fransa Tuareglerle kurduğu bu anlaşmayla da yetinmeyerek ileriki senelerde Gadames'te bir ajanlık kurma girişiminde bulundu. Ancak bu girişimlerinde bir başarı sağlayamadı¹⁴.

Fransa'nın Tunus'u 1881'de işgal etmesiyle birlikte Trablusgarp'ın yeni sınır sorunları ortaya çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise Fransa'nın Trablusgarp

13 Chatterton, *age.*, s. 4, 18-21; Marion Johnson, "Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade After 1880", *The Journal of African History*, 17/1, 1976, s. 107-108; Özdağ, *age.*, s. 168.

14 Çaycı, *age.*, s. 29-30, s. 64-65. II. Abdülhamid tarafından Senûsi şeyhiyle görüşmesi için Bingazi sancağına gönderilen, Azmzade ailesinin bir ferdi olan ve dönemin tanıklarından Sadık el-Müeyyed Tuaregler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. 1895 senesinde Kuzey Afrika'ya yaptığı yolculuk sonrasında kaleme aldığı *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat* başlıklı eserinde bölge hakkındaki gözlemlerini anlatmıştır. Tuareglerin hangi fırkalara ayrıldıklarını, ne işle meşgul olduklarını ve yaşam şekillerini eserinde aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat*, haz. H. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 118-119.

ve Gadames üzerindeki emellerinin farkındaydı¹⁵. Özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren bölgeye gönderilen valiler yabancı nüfuzunu engellemek ve merkezi idareyi güçlendirmek için gayret sarf etmişlerdi. Bu dönemde Trablusgarp vilayetinde en uzun süre görev yapan ve başarılı bir siyaset izleyen vali, Ahmed Rasim Paşa olmuştu¹⁶. 1881 yılında göreve başlayan Ahmed Rasim Paşa vilayetin kalkınması ve gelişmesi yönünde adımlar atmanın yanı sıra bölgenin yabancı nüfuzundan etkilenmemesi için de uğraşmıştı. Vali Trablusgarp'tan merkeze gönderdiği raporlarda Fransa'nın bölge üzerindeki emellerinden her fırsatta bahsetmekteydi. Ahmed Rasim Paşa, Aralık 1883 yılında Yıldız Sarayına göndermiş olduğu bir takrirde, Fransa hükümetinin bir tane bile Fransız bulunmayan Gadames kazasına konsolos tayin etmeye çalıştığını ve bunun için yerlilerden el-Hac Tahir el-Basidi isimli birini seçtiklerini bildirmişti¹⁷.

Bunun yanı sıra Ahmed Rasim Paşa Fransa'nın Trablus Başkonsolosu'nun Gadames'teki Tuareglerin haklarını aramaya yönelik bazı girişimler içerisinde bulunmasına karşı çıkarak Tuareglerin Osmanlı hakimiyetinde olduklarını belirtmişti. Vali Bey, Fransızları Afrika'daki çıkarları ve nüfuzlarını sağlamlaştırmak için Tuaregleri elde etmeye çalıştıklarını ve bunun için para ve hediye dağıttıklarını, bazı tarikat şeyhlerini yanlarına davet ederek onları kazanmaya çalıştıklarını belirtmişti¹⁸. Valiliğin bu ikazlarına karşılık Babıali, Fransız Büyükelçisinin Tuareglerin haklarını aramasına yönelik girişimleri kabul etmeyerek Ahmed Rasim Paşa'nın bu uyarılarının dikkate alındığını belirtmişti. Sonuçta Osmanlı, Fransızların Tuaregler üzerinden vilayetteki hakimiyet mücadelelerinin önüne geçmeye çalışmaktaydı¹⁹.

15 1885'te Berlin'de Trablusgarp'ın hinterlandını belirleyen bir anlaşma imzalanmıştı. Ancak bu anlaşmayla da bir türlü netlik sağlanamamış ve Osmanlı'yla Fransa arasındaki sınır tartışmaları uzun yıllar devam etmiştir. Özdağ, *age.*, s. 34.

16 Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XX, S. 32, s. 166.

17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız, Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 7/37, 24 Aralık 1883.

18 Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri-Siyasi Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 46-47.

19 Çaycı, *age.*, s. 88. Fransızlar bölgede faaliyet göstermeye devam etmeye kararlıydılar. 1893 yılına geldiğinde Fransızların Trablusgarp'tan İstanbul'a gönderilen bir isimsiz mektupta Fransızların Trablusgarp'taki Gadames ve Gat arasında bulunan bölgeyi işgale hazırladığına

Bir yandan Ahmed Rasim Paşa ve Osmanlı otoriteleri Fransa'nın Gadames üzerindeki emellerini engellemeye çalışırken öte yandan Fransızlar Babıali'ye bölgedeki etkinliklerinin kısıtlandığına dair şikayette bulunarak baskı yapmaktaydı. Mart 1894'te Fransız konsolosluğu Fransız tacirlerinin Gadames'ten satın aldıkları fildişinin nakledilmesine Gadames kaymakamı Mehmed ed-Derbazi'nin²⁰ karşı çıktığına dair şikayetleri Osmanlı yetkililerine iletiler. Mart 1894'te Fransız vatandaşı bir muhacir olan Mösyö Fön'ün Gadamesli tüccarlarla anlaşarak fildişi satın alacakken kaymakamın bu anlaşmaya izin vermediği Babıali'ye Fransız sefreti tarafından bildirilmişti. Ayrıca aynı yıl içerisinde Cezayir asıllı olup Fransız vatandaşı olan bazı tüccarların da ticaret yapmasına engel olduğuna dair Paris gazetelerinde haberler yayınlanmıştı²¹. Bu haberlere göre aslen Cezayirli olan ve Fransa tebaasından sayılan Süfli İbrahim adlı bir kişinin fildişi satın almak için Gadames'e gittiği ve 10 yük kadar fildişi satın almak için yerli tüccarlarla bir anlaşmaya giriştiği söylenmişti. Ancak Gadames'te Fransızların serbest ticaret yapma hakları bulunmasına rağmen kaymakam bu anlaşmaya karşı çıkarak fildişi ticaretinin İngilizlere "münhasır" olduğunu ve Fransızların bölgede faaliyet göstermesine müsaade etmeyeceğini beyan ettiği iddia edilmişti²².

Bu haber üzerine Babıali, Gadames'te yaşananların ayrıntılarını Trablusgarp vilayetinden talep etti²³. Trablusgarp valiliği ise Mayıs 1894'te Gadames kazasının bağlı bulunduğu Cebel-i Garbi mutasarrıflığına konu hakkında bir tahkikat yapılmasını emretti. Bunun üzerine mutasarrıflığın öncülüğünde Gadames'te bir soruşturma açıldı ve ilk olarak Gadamesli tüccarlara Fransız tacirlerinin fildişi satın alması mevzusu soruldu. Ali b. el-Hac Mehmed, Atiyye b. el-Hac Ahmed b. Musa, Muhammed es-Salih, Mecid

dair bir bilgi verilmekte ve böyle bir işgal neticesinde Trablusgarp çölünün büyük bir kısmının Fransızların eline geçebileceği konusunda uyarılarda bulunmaktaydı. BOA. Yıldız, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 29/28, 30 Temmuz 1893.

- 20 Mehmed Derbazi, Fessatu kaymakamlığı vazifesinden Gadames kazasına aylık 2500 kuruş maaşla tayin edilmişti. BOA., Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1469/19, 11 Aralık 1887; DH.MKT. 1492/30, 6 Mart 1888; DH.MKT. 1888/99, 11 Kasım 1891.
- 21 Journal de Genève gazetesinin 25 Nisan 1894 sayılı nüshasında "Afrika" başlığı altında 20 Nisan'da İstanbul'dan alınan bir telgrafa binaen Gadames'teki fildişi ticaretine Osmanlı yetkilisinin izin vermediği haberini okuyucularına duyurmuştu. *Journal de Genève*, 25 Nisan 1894, s. 97.
- 22 BOA., Yıldız, Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 295/107, Lef 2, 22 Nisan 1894; DH.MKT. 230/63, 26 Nisan 1894; Y.A.HUS. 300/89, 5 Haziran 1894.
- 23 BOA., Babıali Evrak Odası (BEO.), 397/29741, 5 Mayıs 1894.

el-Gadames ve Mehmed b. Ahmed'in aralarında bulunduğu Gadamesli tüccarlara Cezayirlilerin kendilerinden satın aldıkları ürünlerin ne olduğu, fildişi için tüccarların gelip gelmediği ve eğer geldilerse aralarında nasıl bir hadisenin yaşandığı soruldu. Bu sorular üzerine Gadamesli tüccarlar, Cezayir ahalisinden bazı kimselerin şehre geldiğini, bu kimselerin bir kısmının avcı olduğunu ve ceylan ve yaban öküzü getirdiklerini; bazılarının ise koyun, hurma ve ihram getirip pazarda sattıklarını, karşılığında "eşyâ-yı sağıre-i Sudaniyye"den sayılan kaplan derisi ve deniz boncuğu gibi şeyler satın aldıklarını ifade ettiler. Gadamesliler fildişi için bir tacir geldiğini görmediklerini ancak Süfli İbrahim adında birinin müşteri olarak geçen Ramazan ayında şehre geldiğini, Hacı Abdurrahman ile konuşup fiyatta anlaşamadıklarını zikretmişlerdi. Ayrıca tüccarlar, deve kuşu tüyü, fildişi ve deri gibi ürünleri çoğunlukla Trablus'a göndermek suretiyle sattıklarını, çünkü asıl satıcıların orada bulunduğunu, kendilerinin vekil olarak bu malların transferlerini gerçekleştirdiklerini ve Gadames'te yalnızca küçük şeyleri satabildiklerini belirtmişlerdi²⁴.

Gadames kaymakamlığı fildişi ticaretinde adı geçen Hacı Abdurrahman b. Cevher'e de Cezayirli Süfli İbrahim'in kim olduğunu ve aralarında nasıl bir hadise gerçekleştiğini sormuştu. Bunun üzerine Hacı Abdurrahman, Cezayirli Süfli İbrahim'in 1311 senesinin Ramazan ayında geldiğini ve fildişi satın almak istediğini belirttiğini bildirmişti. Ancak Hacı Abdurrahman, Cezayirli alıcıyla fiyatta anlaşamadığını ve bu yüzden Trablus'ta tüccar İshakhan'a borcunun ödenmesi amacıyla vekil olarak tayin ettiği Beşir b. Malik'e fildişini satması için gönderdiğini belirtmişti. Gönderdiği fildişinin ise iki adet ve kıymetinin 5277 lira olduğunu ve nakliye masraflarıyla birlikte 5400 lira tuttuğunu zikretmişti. Hacı Abdurrahman bu konu hakkında başka bir bilgisinin olmadığını ve kimseye şehirde fildişi satmadığını yapılan soruşturmada belirtmişti²⁵.

Bu soruşturma evrakı Gadames kaymakamı Mehmed ed-Derbazi, evkaf vekili, mal müdürü, müftü ve naibin imzalarıyla birlikte Cebel-i Garbi mutasarrıflığına gönderildi. Gönderilen mazbatada öncelikle Fransız bir tüccarın fildişi satın almak için Gadames'e geldiğinin görülmediği, bölgeye çoğunlukla Cezayirli Sevf ahalisinden birilerinin geldiği ve onların da şehirde serbestçe ticaret yaptıkları zikredilmişti. Zaten Gadamesli tüccarların şehirde böyle büyük bir satış yapabilmelerinin mümkün olmadığı, yerli

24 BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4, 8 Mayıs 1894.

25 BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4, 8 Mayıs 1894.

tüccarın Trablus'tan veresiye yoluyla ipek ve benzeri malları alarak Sudan'a sevk ettikleri ve karşılığında deve kuşu tüyü ve fildişi alarak Trablus'a gönderdikleri mazbatada belirtilmişti. Nitekim Sudan'dan temin edilen mallar, Gadameslilerin Trablus tüccarlarına borcu olarak sayılmaktaydı. Mazbatada, kaza kaymakamının fildişi ticaretinin Fransızlara yasak olup İngilizlere serbest olduğunu zikrettiği iddianın ise tamamen uydurma olduğu ifade edilmişti. Ayrıca fildişi için gelecek olan tacirin vilayetten izin alarak gelmesi gerektiği ve nitekim böyle bir iznin mevcut olmadığı zikredilmişti²⁶.

Gadames kazasındaki soruşturma devam ederken Fransız makamları Hariciye Nezareti'ne bir takrir göndererek kaza kaymakamının görevden alınmasını talep etmişlerdi. Mayıs 1894 tarihli takrirden Fransız tüccarın fildişi almaya çalışırken Gadames kaymakamının yerli satıcıları engelleyerek Fransızlarla ticaret yapanların hapse atılacağı tehdidinde bulunduğu ve bunun üzerine Fransız tüccara fildişi satılmadığı belirtilmişti. Ayrıca kaymakamın Fransız memurlarına karşı da kötü davrandığı ve bu durumun iki devlet ilişkilerine zarar verdiği Fransız sefaretî tarafından nezarete bildirilmişti. Son olarak Fransız Sefareti, kaymakamın Gadames'te kalmasının "dost iki devlet" için sakıncalı olduğunu zikrederek ya görevden alınmasını yahut başka bir yere nakledilmesini talep ettiklerini belirtmişti²⁷. Bu takrir üzerine İstanbul'dan Trablusgarp valiliğine giden bir mazbatada Gadames kaymakamının kazada yalnızca İngilizlerin ticaret yapmasına izin verdiği ve halkı Fransızlara karşı kışkırtarak Fransa ile Osmanlı Devleti arasında sorun çıkarmaya çalıştığına dair olan haberlerin doğruluk payının olup olmadığının araştırılması emredildi²⁸.

Trablusgarp valisi Ahmed Rasim Paşa, yapılan soruşturmalardan elde edilen bilgilere nazaran Mayıs 1894'te Yıldız Sarayı'na ve Sadaret'e gönderdiği telgraflarda Fransızların iddialarının asılsız olduğunu zikretmişti. Nitekim Ahmed Rasim Paşa, Gat-Gadames ve Sudan hududundaki kazalarda Fransızların faaliyetlerinin kaymakamlar ve idareciler tarafından vilayete ve oradan da merkeze bildirildiğini, bu haber akışının Fransızlar tarafından farkına varıldığını ve kendilerini ihbar eden memurların görevden alınması için bazı bahaneler ürettiklerini belirtmişti. Buna binaen Rasim Paşa, Gadames kaymakamının Fransızların Tuareglileri yanlarına çekmek

26 BOA. Y.A.HUS. 300/89, Lef 3, 8 Mayıs 1894.

27 BOA. Y.A.HUS. 298/40, Lef 3, 16 Mayıs 1894.

28 BOA. Yıldız, Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 29/101, 17 Mayıs 1894.

için onlara akçe ve hediyeler verdiklerini, Gadames civarının haritasını çıkarmaya teşebbüs ettiklerinin farkına vardığını ve bunları mümkün mertebe engellemeye çalıştığını ve dolayısıyla Fransızların “işine gelmediği” için kaymakamı bölgeden uzaklaştırmak amacıyla bazı yalan haberler yaydıklarını ifade etmişti. Rasim Paşa, Gadames’te kaymakamın beraber hareket edebileceği bir İngiliz tacirinin dahi bulunmadığını belirtmişti²⁹. Ayrıca Trablusgarp valisi, Gadameslilerin Sudan’dan satın aldıkları fildişlerini direkt Trablus’a gönderdiklerini ve yüksek fiyat olursa ancak Gadames’te satışını yaptıklarını merkeze bildirmişti³⁰. Ancak Fransızların iddialarını yalanlamasına rağmen Ahmed Rasim Paşa, Gadames kaymakamının görev yerinin değiştirilebileceğini de merkeze aktarmıştı. Vali, 26 Mayıs 1894 tarihli Sadaret’e göndermiş olduğu bir telgrafta kaymakamın Tarhune kaymakamı Süleyman Efendi’yle becayişinin münasip olduğunu bildirmişti³¹. Anlaşılan o ki vali bey, Fransızların ithamlarının doğru olmadığını kabul etmesine rağmen bölgede yaşanacak olası bir karışıklığın da önüne geçmeye çalışmıştır.

Sadaret, Trablusgarp valiliğiyle yaptığı yazışmalar neticesinde Mabeyn-i Hümayun’a konu hakkında bilgi vererek Gadames’te Fransa’nın iddia ettiği gibi bir hadisenin yaşanmadığını ve bu gibi “ihbârât-ı kâzibe”lerin Fransa’nın İstanbul sefirinin kardeşi olan Cezayir valisi tarafından tertiplendiğini belirtmişti. Bunun yanı sıra Sadaret, saraya Fransızların Gadames kaymakamının görevden alınmasını talep ettiklerini de iletmışti³². Nitekim Gadames kaymakamı Mehmed Derbazi, Fransızların fildişi ticareti yapmasını yasaklamamasına rağmen görevden alınarak Tarhune kaymakamıyla becayiş yapıldı³³. Bu haber Fransız gazetelerinde yayınlanırken Gadames kaymakamının değiştirilmesinin Fransız hükümetinin arzusuyla gerçekleştiği iddia edildi. Fransız basınına göre artık Gadames’te Cezayirli ve dolayısıyla Fransızlar serbestçe ticaret yapabileceklerdi³⁴.

Kaymakam Mehmed Derbazi’nin görevden alınmasından sonra Gadames’teki Osmanlı-Fransız gerilimi sona ermemiş ve Fransızların şehri

29 BOA., Y.PRK.UM. 29/101, Lef 3, 22 Mayıs 1894; Y.A.HUS. 298/71, 30 Mayıs 1894.

30 BOA., Y.A.HUS. 298/46, Lef 3, 28 Mayıs 1894.

31 BOA., Sadaret, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 664/31, Lef 6, 26 Mayıs 1894.

32 BOA., Y.A.HUS. 298/40, Lef 1, 4 Eylül 1894; Y.A.HUS. 298/46, 29 Mayıs 1894; Y.A.HUS. 300/89, 23 Haziran 1894.

33 BOA., BEO., 450/33699, 6 Ağustos 1894; BEO. 464/34774, Lef 2, 8 Ağustos 1894; DH.MKT. 278/50, 4 Eylül 1894.

34 BOA., Y.PRK.TKM. 32/68, 8 Eylül 1894.

işgal edeceğine dair olan haberler bölgede konuşulmaya devam etmişti. Hatta 1896 senesinde Tunus'a gönderilen Osmanlı hafiyeleri Fransızların Gadames ve Gat'ı işgal edeceğine dair haberler duyduklarını İstanbul'a iletmişlerdi³⁵. Sonraki senelerde de Trablusgarp vilayeti üzerinde Osmanlı-Fransız mücadelesi devam etmiş ve hatta Fransızlar 1898 senesinde Gadames şehri yakınlarına bir hükümet konağı inşa etmek teşebbüsünde dahi bulunmuşlardı³⁶. Osmanlı idaresi ise Gadames'in öneminden dolayı buraya dair ilgisini her zaman canlı tutarak 1899 senesinde Gadames'ten başlayacak bir telgraf hattı inşa edilmesini planlamıştı³⁷. Ancak Gadames'teki Osmanlı-Fransız gerilimi sonraki dönemlerde de devam etmiş ve Fransızların bölgeye dair emelleri son bulmamıştır³⁸.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki topraklarından olan Trablusgarp vilayetinin uluslararası ticarete açılan kapısı olan Trablus limanı 19. yüzyılda Afrika ürünlerinin dünyaya açıldığı önemli bir merkez olarak kabul edilmektedir. Afrika'nın iç kesimlerinden tedarik edilen değerli ve nadir bulunan ürünler kervanlar aracılığıyla Trablus limanına taşınmakta ve buradan hem Osmanlı merkezine hem de Avrupa'ya gönderilmekteydi. Sudan ve Nijerya gibi bölgelerden Akdeniz limanına götürülen bu malları taşıyan kervanların en önemli uğrak noktası Gadames olmuştur. Trablus limanına yaklaşık 20 günlük bir mesafede bulunan Gadames, kervan yollarının kesişme noktasında bulunmasından ötürü Trablusgarp vilayetinin en önemli ticaret noktalarından birini teşkil etmiştir. Küçük yaştan itibaren ticaretle tanışan Gadamesliler, Afrika'dan temin ettikleri ürünlerin bir kısmını kasabada satarken, büyük meblağlı olanları Trablus'a göndermişlerdir. Afrika'yı Akdeniz'e ve dünyaya bağlayan merkezlerden olan Gadames, Fransa için de oldukça önemli bir konumda olmuştur. Fransızlar çöl ticaretinde etkin olabilmek için kimi zaman Gadameslilerle irtibata geçmiş kimi zaman ise Osmanlı'yla sınır meseleleri tartışmalarına girmiştir. Bölgede etkin olan Fransızların faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı memurları,

35 BOA., BEO., 850/63686, 7 Ekim 1896; Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 183/80, 30 Ekim 1898.

36 BOA., BEO., 1051/78788, Lef 3, 11 Ocak 1898.

37 BOA., DH.MKT. 2242/16, 2 Eylül 1899.

38 II. Meşrutiyet döneminde Gadames meselesi Osmanlı ve Fransa arasında konuşulmaya ve bölgede gerilim yaşanmaya devam etmiştir. BOA. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 196/58, 21 Ağustos 1909.

durumu Babıali'ye bildirmişlerdir. Fransa, Gadames'teki çıkarlarına zarar veren ve yaşananları merkeze aktaran memurlardan şikayetçi olmuş ve bazı "bahaneler" öne sürerek onları bölgeden göndermeye çalışmıştır. Bunun bir örneğini 1894'te Gadames kaymakamı Mehmed Derbazi'nin Fransızların bölgedeki haritalandırma ve Tuareglerle bir takım ilişki içerisinde olma girişimlerini merkeze bildirmesiyle Fransızların bu kaymakamın görevden alınmasını istemesi teşkil etmiştir. Trablusgarp valisi Ahmed Rasim Paşa'nın ve Sadrazam'ın Fransızların suçlamalarının asılsız olduğunu kabul etmelerine rağmen Osmanlı idaresi bölgede bir gerilim yaşanmaması için Mehmed Derbazi'yi görevden alarak başka bir yere nakletmiştir. Sonuçta 19. yüzyılda Trablusgarp vilayetinde Osmanlı-Fransız geriliminin bir örneğini Gadames'te yaşananlar oluşturmuş ve çekişmenin neticesinde kaza kaymakamı görevden alınmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Sadaret, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 664/31.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 397/29741; 450/33699; 464/34774; 850/63686; 1051/78788.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1469/19; 1492/30; 1888/99; 230/63; 278/50; 2242/16.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), 196/58.

Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 74/65; 183/80.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 295/107; 298/71; 298/40; 298/46; 300/89.

Yıldız, Tahrirat-1 Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 29/28; 32/68.

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 29/101.

Sürelî Yayınlar

Journal de Genève, 25 Nisan 1894.

Araştırma Eserler

Altaleb, Amal M., *The Social and Economic History of Slavery in Libya (1800-1950)*, Manchester Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester 2015.

Arık, Mustafa, *Trablusgarp Vilayeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri-Siyasi Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul 2002.

Boahen, A. Adu, "The Caravan Trade in the Nineteenth Century", *Journal of African History* C III, S. 2, 1962, s. 249-359.

Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sabra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Cachia, Anthony J., *Libya Under the Second Ottoman Ottoman Occupation: (1835-1911)*, Daru'l-Fercani, Tripoli 1975.

Chatterton, Benjamin, *The Decline of the Kano-Tripoli Caravan Trade Pre-Colonial Structures, Colonial Impact, Environment and Revolt*, yy, ty.

Johnson, Marion, "Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade After 1880", *The Journal of African History*, 17/1, 1976, s. 95-117.

Kavas, Ahmet, "Avrupalıların Garp Ocakları'nın Osmanlı Devleti'nden Koparma Girişimleri ve Buna Karşı Alınan Tedbirler", *XV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1111-1120.

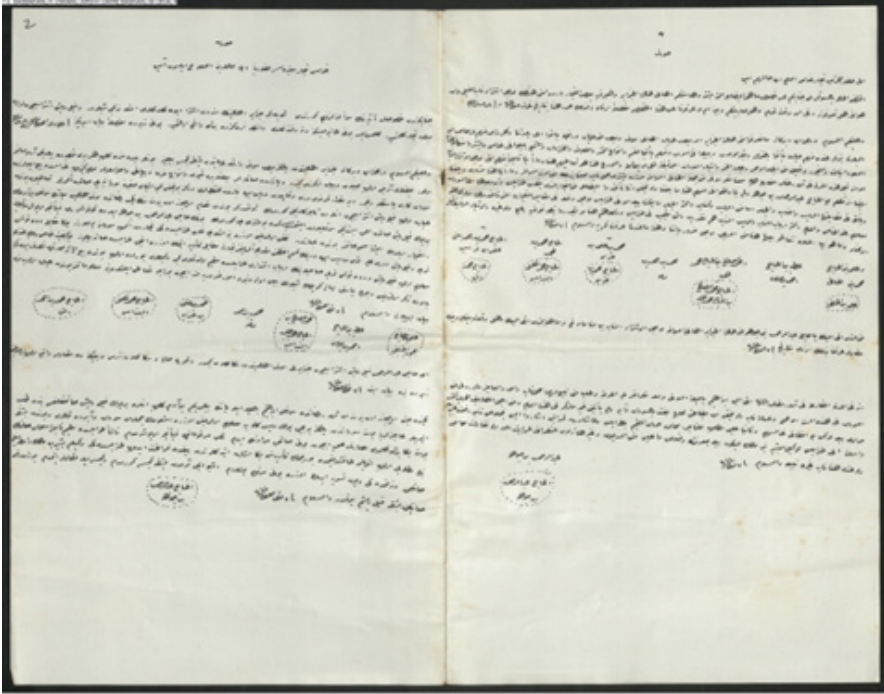
el-Müeyyed, Sadık, *Afrika Sabrâ-yı Kebirinde Seyahat*, haz. H. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Sezer, Hamiyet, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XX, S. 32, s. 163-178.

Özdağ, Abdullah, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

EKLER

Y.A.HUS.0030/0089-04

Ek 1: Gadamesli tüccarların fildişi ticaretiyle ilgili sorgulamada verdikleri cevaplar.

Kaynak: BOA., Y.A.HUS. 300/89, Lef 4.

